# ਮਿਲੇਨਾ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ

*(ਕਿੰਨਾ ਸਮਰੱਥ, ਕਿੰਨਾ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਨਾਮ ਹੈ ਮਿਲੇਨਾ, ਇੰਨਾ ਭਾਰੀ ਕਿ ਚੁਕ ਨਾ ਸਕੋ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇ ਯੂਨਾਨੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਰੋਮਨ ਨਾਮ ਭਟਕਦਾ ਭਟਕਦਾ ਬੋਹਿਮੀਆਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਚੈਕਾਂ ਨੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚੋ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਰੰਗ ਤੇ ਨੈਣ ਨਕ੍ਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਾਨਮੱਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਤੋ ਦੂਰ, ਅੱਗ ਤੋ ਦੂਰ, ਮੈ ਨਹੀ ਜਾਣਦਾ ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ, ਮਨਮਰਜੀ ਨਾਲ ਆਤਮ ਵਿ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਿਆਰ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਬਰੀਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ।ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਤਿਆਗਣ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੁਣ ਉਸਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ— ਕਾਫਕਾ)*

ਕਾਫਕਾ ਨਾਲ ਜਿਸਫ਼ਜਿਸ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਉਪਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਬੌਧਿਕ ਰੌ਼ਨੀ ਤੋ ਸੱਖਣਾ ਉਸਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹਿ ਨਹੀ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਵਧੀਕ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮੈਕਸ ਬਰੋਦ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਆਮ ਜਿਹੀ ਦਸਵੀ ਪਾਸ ਕੁੜੀ ਦੋਰਾ ਜੋ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ । ਗਿਆਹਰਵੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਫਿਕਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਮੈਗਨੇਟਿਮ ਦਾ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ— ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਮੈਗਨਟ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਦਾ ਹੈ? ਸਾਰੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ, ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬੋਲੇ— ਲੋਹੇ ਨੂੰ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਇਹੀ ਗਲਤ ਗੱਲ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚੋ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹੋ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਣੋ। ਚੁੰਬਕ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਹੀ ਖਿਚਦਾ, ਸਿਵਾਇ ਚੁੰਬਕ ਦੇ। ਲੋਹਾ ਜਦੋ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੁੰਬਕੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਚੁੰਬਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰੁਵ ਨੂੰ ਚੁੰਬਕ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲੈਦਾ ਹੈ। ਧਾਤਾਂ ਵਿਚੋ ਕੇਵਲ ਲੋਹਾ, ਚੁੰਬਕ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੁੰਬਕ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਧਾਤਾਂ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਨਿਊਟਰਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੁੰਬਕ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ।

ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋ ਮਿਲੇਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫਕਾ ਤੋ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਨਾ ਕਾਫਿਕਾ ਉਸ ਤੋ, ਤਦ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ। ਦੋਵੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਟਾਪੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਵੀ ਪਰ ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹੇ। ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤ, ਨਿਰਮਲ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਮਲ ਵਿਚ ਨਹੀ ਆਇਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀ ਸਿਰਜਿਆ। ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਉਹ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਭਿਆਤਾ ਦੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚੋ ਹੈ ਮਿਲੇਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਬੂਬਰ ਨਿਊਮਨ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਦੋਵੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਨ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਰਵੇਸ ਬਰੁੱਕ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਆਪਾਂ ਦੋਵੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਥੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਾਂਗੀਆਂ। ਜਦੋ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈ ਹੁਣ ਬਚਾਂਗੀ ਨਹੀ ਤਾਂ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾਙ ਤੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਤਾਬ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੇ ਕਿਹਾ__ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਨੀ ਆਉਂਦਾ। ਮਿਲੇਨਾ ਹੱਸ ਪਈ __ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਜੀਨੀਅਸ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਤੂੰ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੇਗੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੇਗਾ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਬਚ ਗਈ। ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮਿਲੇਨਾ ਦੀਆਂ ਯਾਂਦਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ।

ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ__ ਲਿਖਾਂਗੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ਼। ਮੁਢਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ__ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਥੋੜੇ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਤੋ ਜਾਣਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕੀ ਮਾਇਨੇ ਜਦੋ ਸਮਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਣਿਆ ਜਾਂਦੈ।

ਮਿਲੇਨਾ, ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਜਰਮਨ। ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਮਿਲੇਨਾ ਜੇਸੈਸਕੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਜਰਮਨ ਔਰਤ ਰਾਹੀ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਤੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ, ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਫਾਸ਼ਿਸ਼ਮ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਮਰੇਡ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ?

ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਡੇਦਾਰ ਵਾੜਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਛੱਡੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ__ ਮੈ ਹਾਂ ਪਰਾਗ ਦੀ ਮਿਲੇਨਾ। ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ __ ਸਹਿਜੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟੱ ਜਰਮਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਨਾ ਮਿਲਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਸੁੱਜੀਆਂ

ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਉਸਦਾ ਦਾ ਬਦਰੰਗ ਚਿਹਰਾ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਅਤੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਤਾਕਤ ਕਿ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਭੁੱਲ ਗਈ ਇਹ ਔਰਤ ਕਮੌਰ ਹੈ। ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਤਗ੍ਹੇ ਹੋਠ, ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ, ਚੌੜਾ ਮੱਥਾ ਤੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ ਦਸਦੇ ਕਿ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਹੈ।

ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਚੌਕਸੀ ਰਖਦੇ, ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਡਰਦੀ ਰਹੀ, ਕੋਈ ਦੇਖ ਨਾ ਲਵੇ, ਪਰ ਮਿਲੇਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਜਿਵੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਖਲੋਤੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਏ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋ ਅਨਜਾਣ। ਇਸ ਪਲ ਬਾਰੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਲਿਖਦੀ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਖੰਡ ਆਤਮਾ ਸੀ, ਅਪਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਕੁਚਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਔਰਤ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਕੰਮ ਚਲਾਊ ਜਰਮਨ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋ ਬਾਦ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਜਦੋ ਆਪਣੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ਮੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਾਸਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਕ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ— ਮੈ ਹਾਂ ਪਰਾਗ ਦੀ ਮਿਲੇਨਾ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ, ਮੇਰਾ ਨਸ਼ਾ ਵਧੀ ਜਾਂਦਾ।

ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਆਪਣੇ ਬਚਾ ਵਾਸਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਂਰਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਣ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਰ 1940 ਵਿਚ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਜਰਮਨ ਗੇਸਟਾਪੋ (ਪੁਲਸ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਿਚ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਰਮਨਾ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੈਦੀ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸਟਾਲਿਨ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਂਕਸਤਾਨ ਦੇ ਕਾਰਾਗੰਡਾ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਤੋ ਬਾਦ ਉਹ ਇਸ ਜਰਮਨ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆਈ। ਜਰਮਨ ਕੈਦਣਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦਾਰ, ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹਣ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੂਹਰੀ ਹੱਤਕ ਤੋ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ— ਜੇ ਮੈ ਇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਦ ਮੈ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇ ਮਿਲਦੀ?

ਬਰਲਿਨ ਤੋ 50 ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਸ ਕੇਦਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਾਂਰ ਔਰਤਾਂ ਬੰਦੀ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਹ ਹਾਂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਵਧੀਕ ਔਰਤਾਂ ਉਹ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਕਿਉ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਠੰਢ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਭੁੱਖੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਰਗਾ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਗਾਲਾਂ, ਕੁੱਟਮਾਰ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਿਉਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਆਮ ਕੈਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਤਾਂ ਕੀ, ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਕੇਵਲ ਮਿਲੇਨਾ ਬਚੀ, ਜੋ ਟੁੱਟੀ ਨਹੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਬਤ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਨਾਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਮਲ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਉਸਨੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਜੋ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ, ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕਦੇ ਦਾ ਭੁੱਲ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ  ਉਸਨੇ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਜੋ ਰੂਸ ਦੇ ਮੁੂਕਤ ਕੈਪਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ, ਕਿ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਹ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖ ਲੈਦੀ ਜਿਹੜੇ ਕੈਦੀ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਤੋ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਮਿਊਨਿਂਮ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਵ੍ਿਵਾਸ ਥਿਰ ਰਿਹਾ? ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਕੰਮ, ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਆਂਦੀ ਦੇਣਗੇ? ਦੋਵੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੇਤਾ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਬਹਾਨੇ ਘੜਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚਰਿਤਰਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਜੀਆਂ।

ਮਿਲੇਨਾ ਕਾਰਡ ਹੋਲਡਰ ਪਾਰਟੀ ਮੈਬਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਰੂਸੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਨਕਲਾਬ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋ ਦਿੱਤਾ ਹਰ ਫਰਂ ਅਦਾ ਕਰਦੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰੂਸ ਦਾ ਦੌਰਾ ਨਹੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਤੱਥ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਡ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵਗਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ੁੱਧੀਕਰਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਸਨੇ ਬਖੀਏ ਉਧੇੜਨੇ ੍ਰੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਰੇਡੀਓ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੰਗ ਅਗੇ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰ੍ਨ ਰੱਖੇ— ਚੈਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਮੇ ਜਿਹੜੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਗਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋ ਵਧੀਕਤਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ? ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦਾ ਰੂਸੀ ਤਰੀਕਾ ਇਹੋ ਹੈ। ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਮਾਸੂਮ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਭਰੋਸਾ ਕਰ

ਬੈਠਦੇ ਨੇ ਕਿ ਰੂਸ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੇਗੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਰੂਸ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈ ਬੜੀ ਇੱਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀ ਕਰਦੀ। ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਨਾ ਪਸੰਦ ਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਮੈ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਦੀ ਹਾਂ! ਉਸਦੇ ਇਹ ਕਥਨ 8 ਮਾਰਚ 1939 ਨੂੰ ਛਪੇ।

ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਹ ਠੰਢ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕੰਬਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪੀਲਾ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਸੁੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਬਰੈਡ ਗ੍ਰਣ ਮਿਲੇਨਾ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਨਾਰਾਂ ਹੋਕੇ ਇਹ ਸਮਾਨ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪਰੇ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁੱਛ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀ ਸੀ, ਇਕਦਮ ਇਕੱਲੀ ਸੀ ਪਰ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਦਾ ਭਰਿਆ ਭਕੁੰਨਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਆਸਵੰਦ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਤਰਸ ਕਰੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨੂਰ ਨਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਸਮੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰੇਡ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋ ਬੇਖਬਰ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਦਰਕਿਨਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਂਟ ਡਪਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਭ ਕੈਦਣਾਂ ਪ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਨਰ ਬਸੰਤ ਦੀਆਂ ਕੁੰਬਲਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਪਈ। ਉਹ ਖਲੋ ਕੇ ਗੌਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਾਥੀ ਕੈਦਣਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਝਪਟ ਕੇ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਬੋਲੀ— ਤੁਸੀ ਜੰਮੀਆਂ ਹੀ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਵਸਤੇ ਹੋ। ਗੁਲਾਮੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਕੈਦੀਆਂ ਉਪਰ ਕੈਦੀ ਨਿਗਰਾਨ, ਕੈਦੀ ਨਰਸਾਂ, ਕੈਦੀ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਕੈਦੀ ਮੁਖਬਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਮਿਲੇਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ— ਕਿੰਨੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੈਦੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਔਰਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋ ਮਿਲਣ ਆਈਆਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗਈਆਂ— ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਤੂੰ ਤਾਸਕੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚੋ ਇਕ ਬੋਲੀਫ਼ ਚੈਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਤਦਾਰ ਮੈਬਰ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਬਦਨਾਮ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਦੀ ਸਹੇਲੀ? ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋ ਇਕ ਚੁਣ ਲੈ। ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ — ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ। ਦਫਾ ਹੋ ਜਾਉ ਹੁਣ।

ਜਨਮ 1896 ਈ. ਨੂੰ ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਾਂ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਕਾਲੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ, ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਨੂੰ ਉਹ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਕੇਸ

ਵਾਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਰਦੀ— ਕੇਸ ਵਾਹੁਣ ਬਾਦ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋ ਮਾਂ ਮੇਰਾ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਛੱਲਾ ਚੁੰਮਦੀ। ਇਹ ਛੱਲਾ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀ ਭੁੱਲਦਾ... ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਛੱਲਾ। ਇਕੱਲੀ ਸੰਤਾਨ, ਅਕਸਰ ਇਕੱਲੀ ਖੇਡਦੀ। ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮਾਂ ਚਲ ਵਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪੇਕੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਥਿਏਟਰ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ੈਦਾਈ ਪਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਉਲਟ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ— ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਮਾਂ ਕਦੇ ਝਿੜਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀ ਸੀ। ਮਾਰਕੁੱਟ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਪਾਪਾ ਨਿਭਾਇਆ ਕਰਦੇ। ਸਿਲਾਈ ਕਢਾਈ, ਲੱਕੜ ਉਪਰ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਕਰਦੀ।

ਪਿਤਾ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਹਰੇਕ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸਰਜਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਨਿਕ ਵਧੀਆ ਚੱਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਡੈਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਡਾਕਟਰ ਜੱਾਨ ਜੇਸਿੰਸਕੀ ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਲੇਨਾ ਪਿਤਾ ਉਪਰ ਗਈ, ਅਕਲ ਸ਼ਕਲ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ। ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹਸਦਿਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੋਏ ਪੈਂਦੇ, ਗੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਰੀਅਲ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਿਲੇਨਾ ਜਿਵੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੀ ਨਾਂ। ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਲੇਨਾ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਅਕਸਰ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦਾ। ਪਿਤਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਹੈਟ ਅਤੇ ਸੂਟ ਪਹਿਨਦਾ, ਮਿਲੇਨਾ ਉਪਰ ਹਰ ਪਾਬੰਦੀ।

ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਨਮੂਨੀਆਂ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਅਧਰੰਗ ਦਾ ਹੱਲਾ। ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਿਲੇਨਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਆਖਰ ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਬਿਤਾ ਦਿੰਦੀ। ਜਿੱਧਰ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਉਧਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਤਕੜੇ ਹੰਗਾਮੇ ਹੁੰਦੇ। ਮਿਲੇਨਾ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਘਰ ਨਾ ਪਰਤਦੀ। ਕਦੀ ਸਟੇਜ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਕਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮਾਡਲਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਪਾਠਕ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਤੋ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਜੋ ਮਿਲਿਆ, ਪੜ੍ਹਿਆ। ਹਾਮਸਨ, ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ, ਮੇਰੇਡਿਥ, ਤਾਲਸਤਾਇ, ਜੈਕਬਸਨ, ਟਾਮਸ ਮਾਨ, ਉਸਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ।

ਆਸਟਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਿਨਰਵਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਉਚਕੋਟੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਲੈਟਿਨ ਅਤੇ ਗਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ। ਇਸ

ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਚੈੱਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਆਪਕਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣੀਆਂ।

ਮਿਲੇਨਾ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਇਹ ਨਹੀ ਕਿ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋ ਚਿੜ੍ਹ ਸੀ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਗੀਆਨਾ ਸੁਰ ਦੀ ਮਾਲਕ। ਦੋ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਸਤਾਸਾ ਤੇ ਜਰਮਿਲਾ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਤਿੱਕੜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣੀ। ਤਿੰਨੇ ਹਰ ਵਕਤ ਇਕੱਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਮਜਿਣਸੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇ ਉਹ ਨਲਾਇਕੀ ਵਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਠੀਕ, ਮਿਲੇਨਾ ਆਪਣੇ ਕਲਿਨਿਕ ਵਿਚੋ ਨੀਂਦ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੁਰਾਂ ਕੇ ਲਿਆਉਦੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਰਲਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਕਿ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਕੀਨ ਤੱਕ ਦੀ ਵਰਤੋ ਕੀਤੀ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਿਕੱੜੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਿਅਰਥ।

ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਛਾ ਸੀ ਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਡਾਕਟਰ ਬਣੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਪਿਛੋ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਖਮੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਪਿਤਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਰਖਦਾ। ਪਰ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਖਮਾਂ ਤੋ ਘਿਰਣਾ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਦ ਉਸਨੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਲੰਮਾ ਕੱਦ, ਸੁਹਣੇ ਨੈਣ ਨਕ੍ਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮਵ੍ਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਸਦੀ ਤੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਸਦਕਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਕਸਰ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ — ਇਹ ਛੋਕਰੀਆਂ ਪਰਾਗ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਤ ਨੂੰ ਲਾਂਮੀ ਦਾਗੀ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਯੂਰਪ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਖੰਡੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਵਾਸਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਪਰਾਗ ਕੋਲ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਪਰਾਗ ਵਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰ ਜੋਸਫ ਕੋਡਿਸਿਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ — ਬਿਖਰੀ ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਦਿਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਉ ਯਾਦ ਹੈ ਜਿਵੇ ਅੱਜ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇ। ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨੀ ਅਨੇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਫੌਜੀ, ਸਿਵਲੀਅਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ। ਚੌਕ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਉੱਚਾ ਬੁੱਤ ਵੀ ਇਸ ਰੌਣਕ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਮਗਨ। ਇਸੇ ਸਮੇ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਾਂ ਪਾਈ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਟਹਿਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਕਿ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਲਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆਂ

ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਾਲ ਅੰਗਰੇਜੀ ਢੰਗ ਦੇ, ਨਾਂਕ ਤੂਤ ਦੀਆਂ ਛਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਮੀਰ, ਠਾਠ ਬਾਠ, ਦਿਖਾਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀ, ਮਿਲਾਨਾ ਅਤੇ ਸਤਾਸਾ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋ ਮਿਲੇਨਾ ਗਾਂਬ।

ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੈਸਾ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਹਾਉਦੀ ਮਿਲੇਨਾ। ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਕਤ ਤੈਅ, ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਵਲਵਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਨਿਕਲੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੁਰਮ ਸੀ, ਸੋ ਅਗਲੇ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਈ।

ਮਿਨਰਵਾ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਬਥੇਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਨਾਮ ਖੱਟਿਆ ਪਰ ਮਿਲੇਨਾ ਮਿਲੇਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਮੁਖੌਟਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਖੀਏ ਉਧੇੜ ਕੇ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਦੂੌਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਬਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੰਧ ਨਹੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਈਮਾਨਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕੰਚਨੀ। ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗਠਨ ਸਨ, ਚੈੱਕ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਦੋਵੇ ਪਰ ਮਿਲੇਨਾ ਹਰ ਗੁੱਟ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ, ਸੁਣਦੀ, ਸੁਣਾਉਦੀ। ਇੰਨੀ ਤਾਕਤਵਰ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੁੱਟਬੰਦੀ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਸਮਝੀ। ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਾਫਕਾ, ਜਿੰਨਾ ਕਮਜੋਰ ਸੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਉਨੀ ਹੀ ਮੂੰਹੌਰ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਇਕ ਵਾਕਫ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇ ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਰਿਵਾਲਵਰ ਲਟਕ ਰਿਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਕਸਰ ਕਿਰ ਆਉਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਹੀਮਿਆਂ ਉਪਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਲਿਬਿਊਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ੍ਾਸਨ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨ__ਮਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਵੰਬਰ ਰਚ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮਿਸਲ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋ ਬਾਦ ਪ੍ਰੇਮਿਸਲ ਨੇ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਠੇਸ ਵੱਜੀ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਖਿਲਾਫ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਤੇ ਸੈਕੜੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਹੱਥੋ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ।

ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਭੂਆ ਰੂੇਨਾ ਜੇਸਿੰਸਕੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਆਰਨੇ ਨੋਵਾਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ__ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਏਨੇ ਜਾਂਬਾਜ ਹਨ ਕਿ ਚਾਹੇ ਖੂ੍ਆਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਉਸ ਜਹਾਂ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਜੋ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ

ਨੇ ਕੇਵਲ। ਮਿਲੇਨਾ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਮਿਲੇਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ, ਤੇਰੇ ਹੰਝੂ—ਮਾਰਕਾ ਨਾਵਲ ਬੇਕਾਰ ਨੇ ਭੂਆ। ਪਰ ਭੂਆ ਉਸਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਮੈ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਨਲਾਇਕੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਲਾਇਕੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ? ਪਤਾ ਨਹੀ, ਪਰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈ ਤਿਹੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਹਾਂ, ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ। ਕਾਫੀ ਹੈ ਇੰਨਾ।

ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਵਡੇਰਾ, ਜਾਨ ਜੈਸੇਨਿਅਸ (ਜਨਮ 1566) ਪਰਾਗ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰਜਨ ਸੀ ਜੋ ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦਾ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ੍ਰੇਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਰੁੱਡੋਲਫ ਦੂਜੇ ਦਾ ੍ਹਾਹੀ ਸਰਜਨ ਰਿਹਾ। ਬਾਦ੍ਹਾਹ ਦੇ ਆਪਹੁਦਰੇਪਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅੰਦੋਲਨ ਛਿੜਿਆ ਤਾਂ ਸਰਜਨ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਆਖਰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋ ਮੌਤ ਦੀ ਸਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਚੀ ਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—ੰਜਿਵੇ ਤੁਸੀ ਅਪਮਾਨਜਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇ੍ਹ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਫਨ ਕਰਨਗੇ।ੰ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਾਂ, ਪਹਿਲੋ ਜਾਨ ਦੀ ਜੀਭ ਕੱਟੀ ਗਈ ਫਿਰ ਸਿਰ। ਜਦੋ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ੰਮਿਲੇਨਾ ੍ਹਬਦ ਮੈਨੂੰ ਇਉ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇ ਪਰਾਗ ਦਾ ਨਹੀ ਗਰੀਕ ਜਾਂ ਰੋਮਨ ਭ੍ਹਾ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਭਟਕਦਾ ਭਟਕਦਾ ਬੋਹਿਮੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਚੈੱਕਾਂ ਨੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਕੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਗਲੋ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਦੋ ਉਸਦਾ ਇ੍ਹਾਰਾ ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਇਸ ੍ਹਹੀਦ ਬਾਬੇ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਮਿਲੇਨਾ, ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰੀਦਾਰ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ— ਕੀ ਆਪਾਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਫੇਰ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੀਆਂ? ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਿਲੇਗਾ? ਆਲੇ—ਦੁਆਲੇ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਈ ਕੈਦਣਾ ਸੈਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭੂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਤੁਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਤੇੀ ਨਾਲ ਜਰਮਨ ਸੁਪਰਵਾਈਰ ਆਈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾਕੇ ਮਟਰਗ੍ਹਤੀ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਕੁੱਟ ਖਾ ਕੇ ਦੋਵੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਭੀੜ ਤੋ ਪਰੇ ਕੰਧ ਉਹਲੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਭੀੜ ਦੇ ਦੋਜਖ ਵਿਚੋ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਕੇ ਕਿਹਾਫ਼ ਕਲੋਵਕ ਬੀੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਸੀ ਲਫ਼ਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—ਦੈਵੀ ਔਰਤ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੇ ਪੁਛਿਆ—ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਸਿਫਤ ਦਿਸੀ ਮਿਲੇਨਾ?

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ—ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਤ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ। ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ...ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਚੰਗੀ, ਫਲ ਹੀ ਫਲ, ਪੇਡੂ ਮੈਡੋਨਾ। ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋ ਪਾਰ। ਕੁਮਾਰੀ ਮਰੀਅਮ।

ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਲਿਖਦੀ ਹੈ— ਮੈ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦੀ, ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਮਿਲੇਨਾ ਸ਼ਾਇਦ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰੂਹਾਨੀ ਆਭਾ ਮੰਡਲ ਸੀ ਕੋਈ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਉਲਟੇ ਰੁਖ ਵਗਦੀ ਤੇਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੀ ਅਚਾਨਕ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਵੇ ਸੁੰਨ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੋਏ। ਖ਼ੁਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਉਦਾਸੀ ਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ। ਬੰਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਜਾਂ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਣ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀ, ਇਹ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੁਖ ਸੀ — ਉਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦੁਖ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ— ਮੁਕਤੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀ। ਮੈ ਜਾਣਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਲਪਰੀ ਵਰਗੀ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚੋ ਮੈ ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀ ਨਿਕਲ ਸਕਾਂਗੀ। ਕਦੀ ਨਹੀਂ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ—ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੇਠ ਨਿੱਕੇ ਤੋ ਨਿੱਕਾ ਕਣ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਦਬਾਉ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮਿਲੇਨਾ। ਇਹੋ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਤੋ ਵੱਖਰੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉਸਨੇ ਅਰਨੈੱਸਟ ਪੋਲਕ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਪੋਲਕ ਯਹੂਦੀ ਸੀ, ਪਿਤਾ ਨੇ ਧੀ ਨਾਲੋ ਸਭ ਨਾਤੇ ਤੋੜ ਲਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕੁੜੀ ਮਨੋਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਖਰਚਾ ਬੰਦ। ਪੋਲਕ ਵੀ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਨਹੀ ਸੀ, ਪਿਛੋ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਲੋੜਵੰਦ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਧਾਰ ਪੈਸੇ ਲੈਣੇ ਪੈਣ। ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਵਿੱਲੀ ਹੱਸ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਤੋ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੁਟੀ ਆਇਆ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅੱਠ ਸੌ ਰੁਪਏ ਹਨ। ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਿਲੇਨਾ ਤੇ ਕਿਹਾ—ਅੱਧੇ ਪੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਹ। ਉਹ ਹਿਚਕਚਾਇਆ ਤਾਂ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਉਸ ਤੋ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਖੋਹ ਲਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗਬਗੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ— ਮੈ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹਾਂ ਮਿਲੇਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਬਿਨਾਂ ਮੰਗੇ

ਮੈ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਅੱਧ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਮੈ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹਾਂ ਮਿਲੇਨਾ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪਿਤਾ ਤੋ ਬਾਦ ਪਤੀ ਪੋਲਕ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਉਸਨੇ ਚੈੱਕ ਭ੍ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ੍ਰੂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਾ ਚਲਦਾ। ਜਿਸਮ ਅਜੇ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਰੇਲਵੇ ਸਟ੍ੇਨ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕੁਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ। ਘਟੀਆ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਕੀਨ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1920 ਵਿਚ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੀਲ ਲਿਆ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ— ਕਾਫਕਾ ਸੰਪੂਰਣ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ, ਦ_*ਸਟੋਕਰ, ਦ ਜੱਜਮੈਂਟ, ਮੈਟਾਮਾਰਫਾਸਿਸ* ਅਤੇ *ਕੰਟੈਂਪਲ੍ੇਨ* ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੈੱਕ ਭ੍ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਪਸੰਦ ਨਹੀ ਆਇਆ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ, *ਕਰਸ ਆਫ ਦ ਸਟਰਲਿੰਗ ਕੁਆਲਿਟੀ।* ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਂਸਦਾਚਾਰੀ ਲੋਕ ਦਿਆਲੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋ ਉਲਟ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਖਤਰਨਾਕ ਅਤੇ ਦ੍ੁਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਖੌਤੀ ਖਾਮੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਧੀਕ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਵਧੀਕ ਸਹਿਣ੍ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ੍ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰੀ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਂਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਝੂਠ ਨਹੀ ਬੋਲਿਆ। ਇਹ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦਿੰਦੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਪਿਤਾ ਏਨਾ ਬੇਰਹਿਮ, ਮੈ ਸੋਚਦੀ, ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਇਹ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦਾ ਕ੍ੌਟ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁਝ ਪਿਆਰਾ ਲਗ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਫਕਾ ਸਰਬੋਤਮ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਔਗੁਣਾ ਦਾ ਕਿਰ ਕਰਦਾ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਸਨ ਹੀ ਨਹੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੇਕੀ ਉਪਰ ੍ਰਮਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ। ਸਹੁੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਦੋ ਮੈ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸਦੇ ਰਹਿਣ ਲਾਇਕ ਨਹੀ ਸੀ।ਂ

ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ। ਗਰੀਬ ਮਾਂ ਨੇ ਮਜਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ੍ਲਿੰਗ ਕਮਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਕੜੀ ਰਕਮ ਸੀ। ਕੁਝ ਖਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਬਾਰ ਵੱਲ ਤੁਰੇ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੰਗਤੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਏਨੀ ਗਰੀਬ, ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋ

ਉਤਮ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ੍ਹਲਿੰਗ ਦੇ ਦੇਈਏ। ਪਰ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਜਿੰਨੀ ਖ਼ੁ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦੇਵੇਗੀ, ਇਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੍ਹਲਿੰਗ ਤੁੜਾ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਪੈਨੀਆਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਮੰਗਤੀ ਲਾਗਿਓਂ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲੰਘਦੇ, ਪਿਛੇ ਮੁੜਦੇ, ਪੈਨੀ ਸੁੱਟਦੇ, ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਦੇ, ਇਉ ਕੁਝ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਸਭ ਪੈਨੀਆਂ ਦੇ ਆਏ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਦੋਵੇ ਜਣੇ ਰੱਜ ਕੇ ਰੋਏ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ__ ਤੇਰੇ ਖਤ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਮਿਲੇਨਾ। ਤੇਰਾ ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮੈ ਡਰਨੋ ਹਟ ਜਾਨਾ। ਡਰ ਨਾਲ ਮੈ ਐਨਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾਂ ਕਿ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਨਾ। ਤੇਰੇ ਖ਼ਤ ਮੈਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈ ਡਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਨਾ। ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਮੈ ਬੇਹੱਦ ੍ਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਨਾ। ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਵਜਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮੈ ਸੁਤੰਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਤੋ ਬਾਦ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ__ ਮਿਲੇਨਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ੍ਹਕਤੀ੍ਹਾਲੀ, ਤਹਿ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਦੇ ਖਾਂਨੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ, ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ, ਨਾ ਖਾਂਨਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ। ਬੇਵਕੂਫ ਏਨਾ ਕਿ ਚੰਦ ਦੀ ਕਮੋਰ ਹਿੀ ੍ਹਕਲ ਦੇਖ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਦੈ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ__ ਕਾਫਕਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀ ਲਗਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਅਸੀ ਮਮੂਲੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਅਸੀ ਦੋਵੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੁੱਢੀ ਮੰਗਤੀ ਦੇਖੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਕ੍ਰਾਊਨ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ__ ਇਕ ਕ੍ਰਾਊਨ ਵਾਪਸ ਕਰ। ਬੁੱਢੀ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕ੍ਰਾਊਨ ਹੈ ਨਹੀ ਸੀ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਥੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਮੈ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਚਲ ਛੱਡ। ਇਕ ਨਹੀ ਤਾਂ ਦੋ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਮਝ। ਉਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬੁੜ ਬੁੜਾਉਦਾ ਰਿਹਾ__ ਮੰਗਤੀ ਹੀ ਨਿਕਲੀ ਆਖਰ। ਇਕ ਕ੍ਰਾਊਨ ਮਾਰ ਗਈ ਕੰਬਖਤ। ਦੋ ਦੀ ਛਡੋ ਇਕ ਕ੍ਰਾਊਨ ਦੀ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨੀ ਇਹ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ __ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀ ਸਕਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਮਾਰਗੇਟ, ਕਿਉਕਿ ਅਸੀ ਸਹਾਰੇ ਲਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਦਾ, ਕਦੇ ਝੂਠ ਦਾ, ਕਦੇ ਸੱਚ ਦਾ, ਕਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦਾ....। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀ ਤੱਕਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀ ਬੋਲਿਆ, ਕਦੇ ਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੇਹੋ੍ਹ ਨਹੀ ਹੋਇਆ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ੍ਹਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀ ਗਿਆ, ਇਉ ਸਮਝੋ ਜਿਵੇ ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਰੱਖੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਨੰਗਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੁਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਛਲ ਕਪਟ ਤੋ ਪਰੇ...ਪੂਰਨ ਸਨਿਆਸੀ। ਸਨਿਆਸ ਉਸਦੀ

ਮੰਲ ਨਹੀ। ਉਸਦੀ ਡਰੀ ਹੋਈ ਪਵਿਤਰ ਨਜਰ, ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਸਨਿਆਸ ਆਪੇ ਉਸਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਆ ਡਿਗਿਆ। ਕਾਫਕਾ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀ ਸਨਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨਾਂ ਹੀ ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਦਾਰ ਜਾਂ ਬੇਜਾਨ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਖਤਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਪੋਲਕ ਇਤਰਾਜ ਨਾ ਕਰੇ। ਦੋ ਸਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਡਾਕਘਰ ਦੀ ਉਸ ਖਿੜਕੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਜਿਥੋ ਡਾਕ ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਲ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਵਿਲਮਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 1922 ਵਿਚ ਮੈ ਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਮਿਲੇਨਾ ਤੀਂ ਨਾਲ ਡਾਕਘਰ ਵਲ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖੀ। ਮੈ ਆਵਾਂ ਮਾਰੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਸੁੰਨ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆਂ ਨਹੀ। ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ, ਨੁੱਚੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਆਸਪਾਸ ਤੋ ਪੂਰਨ ਬੇਖ਼ਬਰ।

ਉਹ ਜਨਵਰੀ ਤੋ ਲੈ ਕੇ ਮਈ 1922 ਤੱਕ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਖਬਰਸਾਰ ਲੈਣ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਲਿਖਿਆਫ਼ ਪਰਾਗ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੋਝ ਚੁਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਦਿਲ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਫੇਫੜੇ ਭਾਰ ਵੰਡਾਉਣ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਛੇਤੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਂਕਾਫਕਾ ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਕਮੋਂਰ ਇੰਨਾ ਕਿ ਲੜ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਏਨਾ ਈਮਾਨਦਾਰ, ਏਨਾ ਨਿਰਮਲ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੋਂਰੀਆਂ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਣਾ ਤਾਂ ਦਰ ਕਿਨਾਰ ਉਹ ਆਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਜਾਦਾ। ਉਸਨੇ ਮੌਤ ਅੱਗੇ ਖ਼ੁੀ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ੍ਰਰਮਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਈ।

1924 ਵਿਚ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪੇਇੰਗ ਗੈਸਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਇਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਰੱਖ ਲਈ। ਖੁਦ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਦੀ। ਉਸਨੇ ਪੋਲਕ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਿਤਾ ਤੋ ਦੂਰ ਨਾ ਹਟਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਲ 1926 ਵਿਚ ਉਸਨੇ *ਦ ਵੇ ਟੂ ਸੰਪਲੀਸਿਟੀ* ਨਾਮ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਈ। ਜਿਵੇ ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਹੈ। ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਇਆ। ਗਰੀਬ ਵਿਆਨਾ ੍ਹਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ

ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪਰਤ ਆਈ ਜਿਥੇ ਸਾਰਾ ਼ਹਿਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁ਼ਮਣਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਮ ਨਾਲੋ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਫਰਤ। ਵਿਚ ਵਿਚਾਲਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਚੈੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਵੀ ਨੇਜਲ, ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਤੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇਜਲ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਖਰੂਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਹਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਮੰਗਵਾਈ, ਸਹਾਰਾ ਦੇਕੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਕੀ ਨਾ ਨਾਪਸੰਦ, ਇਸਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀ, ਜੋ ਸਹੀ ਹੈ ਉਹੀ ਕਰੇਗੀ।

1927 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਤੀਖਣਬੁੱਧ ਇਮਾਰਤਸਾਜ ਜੇਰੋਮਰ ਨਾਲ ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਾਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੇਠੋ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਵਜੋ ਕੰਮ ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਢਲਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਕੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਉਪਰੰਤ ਪਰਾਗ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਦੇ ਡਿਗਰੀ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਮਾਰਤਸਾਂ ਲੇ ਕਾਰਬੂਇਏ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਕਾਰਬੂਜੀਏ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਭ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਰੋਮਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੇਰੋਮਰ ਇਸ ਤੋ ਵੱਡਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਸਾਲ ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਤਮ ਦਿਨ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾਈਆਂ ਤੇ ਸਚਿਤਰ ਮੈਗੀਨ ਚਲਾਇਆ *ਪੇਸਟ੍ਰੀ ਟਾਈਡਨ*।ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੋਖ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਦ ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲਈ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਜਾਂਚ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਤੂੰ ਜੁਆਕੜੀ ਵਾਂਗ ਵਰਤਾਉ ਨਾ ਕਰ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਤ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅੱਠਵੇ ਮਹੀਨੇ ਜੇਰੋਮਰ ਉਸਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਕਿ ਼ਾਇਦ ਹਵਾ ਬਦਲੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਜੁਆਕੜੀ ਨਹੀ, ਝੀਲ ਦੇ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ ਉਪਰ ਛਾਲੇ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਬੁਖਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸਾ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ—ਸੇਫਟੀਮੋਨੀਆਂ ਹੈ। ਦਰਦ ਬੇਅੰਤ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਪਿਤਾ ਭੱਜਾ ਆਇਆ। ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਰੁਕਿਆ ਪਿਤਾ—ਪਿਆਰ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟਿਆ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਰਦ ਘਟਾਣ ਲਈ ਮਾਰਫੀਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸੁਹਣੀ ਨਾਂਕ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਪਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਘੱਟ ਹੈ।

ਪਿਤਾ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਜਵਾਈ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ ਤੇ ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋ ਬਾਦ ਬੱਚੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ— ਮਿਲੇਨਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀ ਬੱਚੀ

ਨੂੰ ਕੌਣ ਪਾਲੇਗਾ। ਮੈ, ਇਸਦਾ ਨਾਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲਵਾਂਗਾ। ਠੀਕ ਹੈ ਜੇਰੋਮਰ? ਜਵਾਈ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮਿਲੇਨਾ ਬੋਲੀ— ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰੇ ਪਾਪਾ ਇਹਨੂੰ ਵਲਵਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣਾ ਬਿਹਤਰ। ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੈ ਉਹ ਦੁਖ ਆਪਣੀ ਧੀ ਉਪਰ ਹਰਗਿਂ ਦੁਹਰਾਉਣ ਨਹੀ ਦਿਆਂਗੀ।

ਉਹ ਬਚ ਗਈ ਪਰ ਖੱਬੇ ਗੋਡੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪੱਠੇ ਸਖਤ ਹੋ ਗਏ। ਲੱਤ ਕੱਟਣ ਬਾਬਤ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ, ਪਿਤਾ ਨਹੀ ਮੰਨਿਆ। ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ, ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁੰਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋ ਪੈਰ ਅਤੇ ਗੋਡੇ ਨੂੰ ਬਰਦਸਤੀ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਮੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੜਾਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਪਰ ਤਜਰਬਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ, ਉਸਨੇ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਬੇਹੋਂ੍ਹੀ ਵਿਚੋ ਜਾਗੀ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ। ਇਕ ਸਾਲ ਫਹੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਪਿਛੋ ਧੀ ਸਮੇਤ ਘਰ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਦਮਾ ਲੱਗਾ। ਇਲਾਜ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਕੋਕੀਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਰ ਦੀ ੍ਹਾਨ ਤੋ ਕੁੜੀਆਂ ਈਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਖਤਮ। ਚਾਲ ਬੇਢੰਗੀ, ਚਿਹਰਾ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਸੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ, ਜੇਰੋਮਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਖ੍ਹੁਸ਼ੀ ਦਾ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ ਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਂ ਮਿਲੀ। ਕੁਦਰਤ ਪਲ—ਪਲ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਸੂਲੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਮ੍ਹੇ ਲਈ ਮਾਰਫੀਨ ਬੰਦ ਕਰਾਂਗੀ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਨ੍ਹੇੜੀ ਜਦੋ ਅਚਾਨਕ ਨ੍ਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਲੱਤਾਂ ਤੋ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰ ਤੱਕ ਤਿਖੇ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੀਕਾਂ ਕਢਾ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੋਣ ਧੋਣ ਵਿਚ ਲੰਘਦੇ। ਜੇਰੋਮਰ ਤੋ ਬਰਦ੍ਹਾਤ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਦਵਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਮੇਂ ਉਪਰ ਪਲੰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰਿਵਾਲਵਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਜੇਰੋਮਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤੱ ਜੇ ਜੀਵਨ ਕਠਿਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰੇ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਨਹੀ ਕੀਤਾ, ਜੇਰੋਮਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਰੂਸ ਰਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਬਾਸਤੀਆਂ ਆਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਲੇ ਕਾਰਬੂਜ਼ੀਆ, ਗਰੁਪਿਊ, ਹਾਨਿਸ ਮੇਅਰ ਅਤੇ ਮੇਅ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਜੇਰੋਮਰ ਛੇਤੀ ਰੂਸ ਦੀ ਅਫਸਰ੍ਹਾਹੀ ਤੋ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਕ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਉਹ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਊੜਾ ਆੜਾ ਨਹੀ ਆਉਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਨਕ੍ਹਾ ਪਾਸ ਨਾਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਰੂਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੰਸਕ, ਉਦਾਸ ਸੰਗੀਨ ਹਾਲਤ ਬਾਬਤ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ

ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਯੋਰਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੋਸਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਵਾਜਬ ਨਹੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਫੈਦ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿੰਦਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਲ 1936 ਵਿਚ ਭੱਜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ੁੱਧੀਕਰਨ ਲਹਿਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ, ਯਾਨਿ ਕਿ ਥੋਕ ਵਿਚ ਕਤਲਿਆਮ।

ਮਿਲੇਨਾ ਕਮਿਉਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਭਗਤਣੀ ਨਹੀ। ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਪਾਰਖੂ ਨਜਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਉਪਰ ੱਕ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਸਰਵਜਨਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਜੀਨੋਵੀਵ ਅਤੇ ਕਾਮੇਨੀਵ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਰਵਾਈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ੱਕ ਸੱਚ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾਂ ਉਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਪਈ ਨਾ ਹੰਝੂ ਵਹਾਏ। ਕਾਰਡ ਪਾਰਟੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਆਈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਫਰੇਡੀ ਮਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ਼ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਤਾਲ੍ਹ ਸੀ, ਸੋ ਮਰਦ ਨਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਗਾਹਲੜੀ ਮਿਲੇ, ਮਨੋਰੋਗੀ ਮਿਲੇ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਜਦੋ ਕਿ ਮੈ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਦਾ। ਮੈ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦੀ, ਮੇਰੇ ਕਾਫੀ ਬੱਚੇ ਹੋਣ, ਮੈ ਧਾਰਾਂ ਚੋ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਪ੍ਹੂ ਚਾਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜ ਛਾੜ ਜਾਵੇ, ਦਿਲੋ ਮੈ ਚੈੱਕ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜਾ ਅਖੌਤੀ ਬੌਧਿਕ ਕੀੜਾ ਵੜ ਗਿਆ ਉਹ ਬਦਕਿਸਮਤ ਦੁਰਘਟਨਾ ਸੀ।

ਜਦੋ ਉਸਦੇ ਬਾਕੀ ਕਾਮਰੇਡ ਸਾਥੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਲ 1937 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ__ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਜਰਮਨ ਫਾਸਿਸਟ ਸਾਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਜੇ ਲਾਲ ਫੌਜ ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਾਂਗੀ।

ਮਈ 1936 ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਨੇ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੀ ਾਨਦਾਰ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਮਿਲੇਨਾ ਖਤਰੇ ਉਠਾ ਕੇ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਜਰਮਨਾ ਨੇ ਬਹਾਨਾ ਇਹ ਲਾਇਆ ਕਿ ਚੈੱਕ ਲੋਕ ਉਥੇ ਵਸਦੇ ਜਰਮਨਾ ਉਪਰ ਜੁਲਮ ਢਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਥਾਈ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਵਿਚ ਜੇ ਪਤੀ ਚੈੱਕ ਸੀ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਜਰਮਨ ਤੇ ਜੇ ਪਤੀ ਜਰਮਨ ਸੀ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਚੈਕ। ਬੱਚੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਲੜ ਪੈਂਦੇ।

ਮਾਰਚ 1939 ਵਿਚ ਜਦੋ ਜਰਮਨਾ ਨੇ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਉਪਰ ਕਬਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਇਥੇ ਉਸਨੇ ਪੈਗੰਬਰੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਜਬਰਦਸਤ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਲੇਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਪਰ ਜਰਮਨ ਸੈਸਰ ਅਧਿਓਂ ਵੱਧ ਕੱਟ ਦਿੰਦਾ।

ਸਹੇਲੀ ਵਿਲਮਾ ਉਸ ਤੋ ਪਰੇ ਹਟ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਕਿ ਵਿਲਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਚਿਆ ਨਹੀ ਸੀ। ਜਦੋ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਉਸਨੂੰ ਤਾਸਕੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਫਤਵਾ ਦੇ ਚੁਕੇ ਹਨ ਉਹ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਦੋਵੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਮੁੱਦਤ ਬਾਦ ਮਿਲੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇ ਕਦੀ ਵਿਛੜੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀ ਸਨ। ਵਿਲਮਾ ਬੋਲੀ__ ਮੋਰਾਵੀਆ ਦੀ ਨਦੀ ਪੁੰਕਵਾ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਂਮੀਨ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀ ਲਗਦਾ ਕਿਧਰ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਘਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਡਰਗਰਾਊਡ ਵਗਦੀ ਜਾਂਦੀ ਫਿਰ ਂਮੀਨ ਵਿਚੋ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਗਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਦੋ ਵਖ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਧਰ ਗਈਆਂ, ਜਦੋ ਮਿਲੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਉ ਜਿਵੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਾਂ, ਇਕੱਠੀਆਂ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆਫ਼ ਚੈੱਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ੍ਰਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ੍ਰਬਦ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈ ਪੂਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਇਕ ੍ਰਬਦ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਪੇਸ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਪੇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹਵਾ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੀ ਮਿੱਟੀ ਸਪੇਸ ਹੈ। ਅਸੀ ਚੈੱਕ ਇਹ ੍ਰੇਖੀ ਨੀ ਮਾਰਦੇ ਕਿ ਅਸੀ ਜਰਮਨਾਂ ਅਤੇ ਸਲਾਵਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਬਣਾਂਗੇ। ਅਸੀ ਪ੍ਰਤਾਂ ਤੋ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਕਿਸਾਨ ਹਾਂ, ਬਾਬੇ ਨੇ ਹਲ ਦਾ ਮੁੰਨਾ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ, ਉਹ ਅਗੋ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਫੜਾਏਗਾ। ਅੱਜ ਦਾ ਚੈੱਕ ਬੀਤੇ ਚੈਕ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਚੈਕ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ। ਵਧੀਕ ੍ਰੇਖੀਆਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ ਚੈੱਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੰਤ ਵੇਚੇਸਲਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀ।

ਮਿਲੇਨਾ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਤਾਂ ਪਰਾਗ ਵਿਚੋ ਕੱਢ ਨਹੀ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚੈੱਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵਿਉਤ ਬਣਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਇਨਾਮ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ 22 ਮਾਰਚ 1939 ਦੇ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ__ ਂਜਰਮਨਾ ਦੇ ਕਬੇਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਸਭ ਬੇਚੈਨ ਸਨ। ਸਿਪਾਹੀ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਚੈੱਕ ਕੁੜੀ ਘਰੋ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਚੀਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਫੌਜ ਦੇਖਕੇ ਘਬਰਾ ਗਈ ਤੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਉਸ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ__ਰੋ ਨਾ ਕੁੜੀਏ। ਜੋ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀ ਦੋ੍ਰੀ ਨਹੀ। ਉਸਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਵੇ

ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈ ਕਿਵੇ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ? ਹਾਂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੈੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਅਗਿਆਤ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਦਸਤੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ, ਨਾ ਉਚੀ ਉਚੀ ਰੋਣ ਧੋਣ, ਨਾ ਉਚੀ ਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਸਕੀਆਂ, ਨਾ ਡਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿ਼ਾਨ, ਸਿਰਫ ਦੁਖ, ਮੂਕ ਵੇਦਨਾ। ਜਦੋ ਸਾਡਾ ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਹਿਰੇ ਉਪਰ ਤੈਨਾਤ ਇਕ ਜਰਮਨ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਹੱਥ ਖੁਦ ਬਖੁਦ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਵਲ ਵਧਿਆ, ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਚੈੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਡੁਬਡੁਬਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ੈਂਡਵਿਚ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀ ਲਿਖਿਆਫ਼ ਚੈਕੋਸਲਾਵਾਕੀਆ ਨੂੰ ਬਚਾਉਦੀ ਮਿਲੇਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਚਰਚਲ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ, ਚੌੜਨ ਮੱਥਾ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਅੱਖਾਂ, ਬੇਡੌਲ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ, ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਵਿ਼ਵਾਸ, ਸਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਉਸਨੂੰ ਚਰਚਿਲ ਵਰਗੀ ਬਣਾਉਦੀ। ਉਸਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦੇਖਕੇ ਮੈਕਸ ਬਰੋਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ__ ਂਪੂਰੀ ਟਾਮਸ ਮਾਨ ਵਰਗੀ ਲਿਖਤ।ਂ ਟੱਮਸ ਮਾਨ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਕਰਵਾਇਆ, ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਰਨਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਵਾਲਾਂ ਤੋ ਫੜਕੇ ਘਸੀਟਣਾ, ਗਾਲਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਘਸੁੰਨ, ਵਧੀਕ ਜ਼ਲਾਲਤ ਭਰਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ ਹੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਿਤਾ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ, ਕਿਹਾ__ ਕਿਉ ਕੀ, ਹੋਇਐ ਕੁੜੀਏ? ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਿਉ ਨੀ ਕੀਤਾ ਜਰਮਨਾ ਨੇ? ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਸੈਮਾਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਏਨੀ ਦੇਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣੀ ਤਾਂ ਨੀ ਸੀ ਚਾਹੀਦੀ।ਂ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ, ਪਤਾ ਨਹੀ ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਗੈਸਟਾਪੋ ਨੇ ਇੰਟੈਰੋਗ੍ਰੇਨ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਹੋਏ।

? : ਤੇਰਾ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਹੈ?

ਮਿ: ਹਾਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ?

? : ਤੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?

ਮਿ: ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ ਛੱਡ ਗਿਐ।

? : ਤੇਰੀ ਧੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਯਹੂਦੀ ਹੈ?

ਮਿ: ਅਫਸੋਸ, ਯਹੂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

?: ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ। ਅਸੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀ।

ਮਿ.: ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਚੰਗੇ ਨਹੀ ਲੱਗਦੇ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਖ਼ੌਫਦਾ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਨਾ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ, ਕੋਈ ਆਫਤ। ਫਿਕਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਹੌਂ ਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਆਖਰ ਜਦੋ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਗੈਸਟਾਪੋ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਤਾਂ ਨਾਨਾ ਦੋਹਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਰਾਗ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲਜ ਹਮੇ੍ਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਰੈਲੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜਰਮਨਾ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਰੇ ਤੇ ਹਾਂਰਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਰਮਨਾ ਹੱਥੋ ਜੋ ਜ਼ਲਾਲਤ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ, ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਉਦੋ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋ ਚੈੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੈਦਣਾਂ ਉਸਦੀ ਬੇਇੱਤੀ ਕਰਦੀਆਂ, ਘਸੁੰਨ ਮੁੱਕੇ ਆਮ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਕਸੂਰ ਮਿਲੇਨਾ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਖ਼ੁੱਦਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰ ਨਹੀ ਝੁਕਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੈਦਣਾ ਉਸਦੀ ਇੱਤ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ, ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ, ਡਰਦੀਆਂ ਡਰਦੀਆਂ। ਸ਼ਾਮ, ਬੰਦੀ ਵਕਤ ਕੈਦਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਲੇਟ ਹੋ ਗਈ। ਚਲੋ ਲੇਟ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਨਿਗਰਾਨ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਲੇਟ ਆਉਣ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਈ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਖਲੋ ਗਈ ਸ਼ਾਂਤ। ਨਿਗਰਾਨ ਨੂੰ ਏਨਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੁੱਕਾ ਤਾਣ ਕੇ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਤੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਦਾ ਹੱਥ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖ਼ੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਨੀਵੀ ਪਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਈ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਮਾਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾਂ ਡਰ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਜਦੋ ਮੈ ਜਲਾਦ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਿਲੇਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਸੋਨਟਾਗ ਪੱਥਰ__ਦਿਲ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿਚਲੀ ਛਟੀ ਕੈਦੀਆਂ ਉਪਰ ਬਰਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਲਾਗਿਓ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਛਟੀ ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਠੋਡੀ ਹੇਠ ਛੁਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਛਟੀ ਫੜੀ, ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਤੇ ਪਰੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਦੀ ਸਾਂ ਕਾਲਕੋਠੜੀ ਸੀ, ਪਰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਕਤੂਬਰ 1941 ਵਿਚ ਚੈੱਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬੀਬੀ ਅੰਨਕਾ ਕੁਆਪਲੋਵਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਈ, ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ਅਸੀ ਡਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂ, ਪਤਾ ਨਹੀ ਕੀ ਕਰਨਗੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ। ਮਿਲੇਨਾ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਆਈ ਤੇ ਬੋਲੀ, 'ਸੁਆਗਤ ਹੈ ਕੁੜੀਓ ਤੁਹਾਡਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ।' ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤਦਾ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਕੈਦਣਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।

ਮਿਲੇਨਾ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਆਖਦੀ— ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਮੈ ਚਲੰਤ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਕਲਮ ਧਰੂਈ ਹੈ। ਰਿਹਾਈ ਤੋ ਬਾਦ ਚੰਗਾ ਲਿਖਾਂਗੀ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਬੀਤ ਗਈ ਪਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਵਾਰਤਕ ਕਿਹੜਾ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਕਾਫਕਾ ਵਰਗੀ ਨਾ ਸਹੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਏਗਾ ਜੋ ਲਿਖਾਂਗੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਧੀਕ ਸੂਚਨਾ ਵਧੀਕ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਤਕਲੀਫਾਂ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਸੰਵਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਅੱਗ ਚੋ ਦੀ ਨਿਕਲਕੇ ਕੁੰਦਨ ਤਾਂ ਕੀ ਬਣਨਾ ਆਦਮੀ ਜਾਨਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦੈ।

ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੈਦਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਯਾਨੀ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਤਵਾਂਨ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲਾਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਜਿਥੇ ਇਲਾਜ ਇਕੋ ਸੀ। 'ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਟੀਕਾ। ਇਲਾਜ ਲਈ ਗਈ ਕੈਦਣ ਵਾਪਸ ਨਹੀ ਆਉਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਟੀਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਧੀਕ ਗੰਭੀਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਹਜ, ਟੀਬੀ, ਸਿਫਲਿਸ ਦੀਆਂ ਮਰੀਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਣਾ, ਦਮੇ ਦੀਆਂ ਮਰੀਂ ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਦੋ ਟਰੱਕ ਆਏ, ਲੱਦ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਵਾਪਸ ਜੇਲ੍ਹ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਦ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋ ਯਹੂਦੀ 'ਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਬਣੀਆਂ। ਸਭ ਦਫਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਉਦੀਆਂ। ਕੰਮ ਅਤੇ ਭੁਖਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਜੇ ਗਰਭਪਾਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬੱਚਾ ਜੰਮ ਪੈਦਾ, ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਦਸਦਾ— ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਵਜਾਤ ਹਰੇਕ ਬੱਚਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਟੱਬ ਵਿੱਚ ਡਬੋ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਭੁੱਲਦੀ, ਅਣਗਿਣਤ ਸਨਸਨੀਖੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ, ਦੁਖੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀ ਕਿ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਪਸਰ ਗਈ ਹੈ, ਦੁਖੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀ ਸਕਦੀ। ਫਿਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨੀ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਲਿਖਾਂਗੀ ਹੀ ਲਿਖਾਂਗੀ।

ਜਰਮਨਾ ਨੇ ਰੂਸ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਸੀ ਔਰਤਾਂ ਇਸੇ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਚੈੱਕ ਤੇ ਜਰਮਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਖ਼ੁ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਅਸਲੀ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਨਕਲਾਬਣਾ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋ ਬਾਕੀ ਕੈਦਣਾ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਬੂ ਮਾਰਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਏ ਤੇ ਜੂਆਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਨ ਏਨੀ ਗੰਦੀ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ੂਰਮਾ ਜਾਏ। ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਸੀ ਨਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ। ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਤੋ ਕੋਰੀਆਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਸਟਾਲਿਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਗਾਲਾਂ ਵਾਹੀਆਂ ਕਿ ਮਲਾਹਾਂ ਦੀ ਬਦ ਬਾਨ ਮਾਤ ਖਾ ਜਾਏ। ਚੈੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੇਤਾ ਬੀਬੀ ਪਲੈਕੋਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਸਣਾ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਰ ਹਫਤੇ ਕੁ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਵਾਜਨ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਕਿ ਉਥੇ ਉਸਨੂੰ ਟੀਕਾ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਜਦੋ ਹਾਲਤ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਈ, ਉਸਨੂੰ ਨੀ੍ਹ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਚੀਕਦੀ ਰਹੀ__ਮੈ ਠੀਕ ਹਾਂ... ਮੈ ਠੀਕ ਹਾਂ ਕਿਉਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਇਹ ਹਿਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ__ ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾਕੇ ਖਲੋਤੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਫਿਰ ਚੀਕਣ ਲਗਦੀ, ਸਟਾਲਿਨ ਆਈ ਲਵ ਯੂ। ਦੋ ਹਫਤਿਆਂ ਬਾਦ ਜਦੋ ਉਸਦੀ ਲਾ਼ ਹਸਪਤਾਲੋ ਬਾਹਰ ਆਈ ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਸੀ। ਆਪੇ ਮਰੀ ਕਿ ਟੀਕਾ ਲਾਕੇ ਮਾਰੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਔਰਤ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਉਹ ਕੈਦਣਾ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀ ਸਨ ਪੁਛਦੀਆਂ ਕਿ ਭੁਖੀਆਂ ਹੋ, ਜਾਂ ਦਰਦ ਕੁਝ ਘਟਿਆ ਕਿ ਨਹੀ, ਉਹ ਪੁਛਿਆ ਕਰਦੀਆਂ__ ਤੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਲੋਕ, ਕੁਲੀ, ਮੰਦੂਰ, ਬਿਮਾਰ, ਮਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮਰਨ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਚਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ, ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਹੋਰ ਸਖਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮਿਲੇਨਾ

ਅੰਦਰਲਾ ਜੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾ ਪਾਉਦਾ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੈਦਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਜੂਆ ਨਾਨੀ ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਕਸਰ ਗਾਲ ਦਿੰਦੀਆਂ।

ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਰੂਸ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਤੋ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੀਆਂ ਕੈਦਣਾ ਖ਼ੁ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨਨ ਰੂਸ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਹੋਏਗੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਝ ਅਥਾਹ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ— ਜੇ ਸਟਾਲਿਨ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਤਾ ਯੋਰਪ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਨਾਹ ਮਾਫ ਕਰ ਦਏਗਾ ਤੇ ਨਵੇ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਂਤ ਦਏਗਾ, ਰੂਟਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਮ ਵਖ ਵਖ ਨਹੀ ਹਨ। ਕਾਮਰੇਡ ਔਰਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦੀਆਂ— ਜਦੋ ਆਪਾਂ ਸਭ ਰਿਹਾਅ ਹੋਵਾਂਗੀਆਂ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਅਤੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕੰਧ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਵਾਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਆਖਰ ਮਿਲੇਨਾ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਅਧਰੰਗ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨੁੱਚੜ ਗਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀ ਸੀ, ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਹਿਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾਉਣਗੇ। ੀਾ ਦੇਖਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— ਮੈ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਬਾਂਦਰ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੱਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਲੋਟ ਪੋਟ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਭੀਖ ਦਿੰਦੇ। ਜੀਵਨ ਛੋਟਾ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ, ਮੌਤ ਵੱਡੀ।

ਇਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਰਦ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਮਰੀਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੈੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਿਸ ਕਲੰਦਰਾ ਸੀ। ਨਰਸ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰਕੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪਰਚੀ ਭੇਜੀ, ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਖਾਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਭੇਜਾਂ? ਵਿਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, ਦੁਬਾਰਾ ਪਰਚੀ ਨਾ ਭੇਜੀ ਮਿਲੇਨਾ। ਤੂੰ ਤੇ ਮੈ ਵਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਗੇ। ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ 1945 ਵਿੱਚ ਵਿਸ ਰਿਹਾ ਹੋਕੇ ਪਰਾਗ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 1949 ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦਾਰ ਐਲਾਨ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਾਂ ਦਿੱਤੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਕਮਾਂਡੈਟ ਨੇ ਮਿਲੇਨਾ ਅਤੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਦੇਖ ਲਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਗਰਜਦਿਆਂ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ— ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਆ। ਉਹ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਸਦੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਠੰਢੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆਏ ਗਏ ਤੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਪਹਿਲੋ ਬੈਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੀਨਦੋਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਕਸਾ ਸਟਰਾਂਗ ਰੂਮ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਰੋਈ ਕੁਰਲਾਈ, ਨਾ ਤਰਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ— ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਨਰਕ ਭੁਗਤ ਚੁਕੀ, ਫਿਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕੀ

ਮਾਇਨਾ? ਭੁਖੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ, ਤਾਂ ਸੁਫਨੇ ਆਉਂਦੇ ਜਿਵੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਡਬਲ ਰੋਟੀਆਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਹੋਣ। ਠੰਢ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੈਮੀ ਰਜਾਈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਇਹ ਸਭ ਬੰਦ। ਨਾ ਭੁਖ ਰਹੀ ਨਾਂ ਠੰਢ ਲੱਗੀ, ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਂਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਂਤੀ ਕਹੋਗੇ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ, ਪਤਾ ਨਹੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਮਿਲੇਨਾ ਵਾਸਤੇ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬੰਕਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਇੱਕ ਕੈਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਪੈਕਟ ਦਿਤਾ। ਕਿਹਾ__ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਲੁਕਾ ਲੈ। ਮੈ ਚੱਲੀ। ਇੱਕ ਮੁੱਠੀ ਚੀਨੀ, ਥੋੜੀ ਕੁ ਬਰੈੱਡ ਤੇ ਦੋ ਬੰਦ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਜੋ ਭੇਜਿਆ, ਉਸ ਵਿੱਚੋ ਹਿੱਸਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਹੀ ਕੈਦਣ ਫੇਰ ਕੁਝ ਦੇਣ ਆਈ, ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੇ ਪੋਟਲੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਈ, ਉਹ ਔਰਤ ਗਿੜਗਿੜਾਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ__ ਗ੍ਰੇਟ, ਮੈ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਵਲੋ ਕਹਿ ਦਿਆਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀ? ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਕੰਮ ਹੈ ਗ੍ਰੇਟ, ਕਹਿਦਾਂ? ਉਸਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਇਸ ਨੇਰ੍ਹੇ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬੰਦ ਰਹੀ।

ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਮਾਂਡਰ ਰੈਮਡੋਰ ਕੋਲ ਗਈ। ਕਮਾਂਡਰ ਪੂਰਾ ਜਲਾਦ ਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ__ ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਮਿਲਵਾ ਦਏ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭੇਦ ਦੱਸਾਂਗੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਬਚ ਸਕੇ। ਰੈਮ ਉਛਲਿਆ, ਇਕ ਬਿਮਾਰ ਕੈਦਣ ਦੀ ਇਹ ਹਿੰਮਤ? ਜਦੋ ਉਲਟਾ ਸਿੱਧਾ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ__ ਠੀਕ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਮਰੀ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਰੈਮ ਨੇ ਕਿਹਾ__ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਦੱਸ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ__ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਿਲਾ। ਰੈਮ ਨੇ ਕਿਹਾ__ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਾਂਗਾ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ__ ਮੰਨ ਲਵਾਂ ਕਿ ਇਹ ਜਰਮਨ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਹੈ? ਰੈਮ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੇ ਜਰਮਨ ਜਲਦੀ ਫੂਕ ਛਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ__ਪ੍ਰਾਮਿਸ ਆਫ ਏ ਜਰਮਨ੍ਹ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਿਮਾਰ ਕੈਦਣਾਂ ਨੂੰ ਂਹਿਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੈਦੀ ਕੈਦਣਾਂ ਬਿਮਾਰ ਨਹੀ ਪਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਦੰਦ ਹੈ, ਡਾ. ਰੇਂਨਥਾਲ ਤੇ ਨਰਸ ਗੇਰਡਾ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਰਖੇਲ ਹੈ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵਜਾਤ ਬੱਚੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੋਬ ਕੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕੈਦਣ ਨੇ ਖੁਦ ਬੱਚਾ ਜੰਮ ਦਿੱਤਾ, ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸਭ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਪਰ ਨਰਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਐ।

ਰੈਮ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਗੱਲ ਹੁਣ ਨੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਮੈ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਖਤਰਾ ਕਿਉ ਲਵਾਂ? ਖ਼ੈਰ ਉਸਨੇ ਮਿਲੇਨਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਟ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾ

ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਨਰਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਰੈਮ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਤਰਫਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਵੱਜਣੀ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਕੀ? ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ? ਮਿਲੇਨਾ ਸਭ ਕਾਸੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਵਾਣੀ ਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਖੁਦ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਅਪਾਹਜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੈਮਡੋਰ ਮਿਲੇਨਾ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੋਲਿਆ: ਜੇ ਤੂੰ ਕੈਦਣਾਂ ਦੀ ਜਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿਆਂ। ਮਿਲੇਨਾ ਹੱਸ ਪਈ— ਗਲਤ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਐ ਰੈਮ। ਮੈਂ ਦੁਖ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਨਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹਾਂ, ਨਾਂ ਮੂਰਖ। ਰੈਮ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਪੀ ਗਿਆ ਪਰ ਆਖਰ ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ, ਬੋਲਿਆ— ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਮਿਲੇਨਾ ਕਿ ਤੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਹੈਂ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਜੇ ਤੂੰ ਮੁਨਕਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਵੀ ਕੀ ਫਰਕ? ਮੈਂ ਹਾਂ ਈ ਜਦੋਂ ਈਮਾਨਦਾਰ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ— ਮੌਤ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੌਤ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਇੱਛਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਸਕਦੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ— ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਹੌਂਾ ਦੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨੀ ਮਿਲੀ। ਕਿਸ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਕੀ ਲੰਮੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ? ਖਾਸ ਖਾਸ ਦਿਨੀ ਕੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਪਤਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪਿਆਨੋ ਵਜਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਏ ਸਾਰਾ ਦਿਨ? ਨਾਨਾ ਆਪਣੀ ਦੋਹਤੀ ਉਪਰ ਉਵੇਂ ਸਖਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ?

ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤ ਗ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਖਤ ਵਿਚ ਫਿਕਰ, ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਬਤ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ? ਸਾਫ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਦਈ ਹੈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੈਸਟਾਪੋ ਨੇ ਉਸਦੀ ਮਾਸੂਮ ਧੀ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਏ ਪਰ ਉਹ ਟੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਗੂੰਗੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਨਾ ਫਖ਼ਰ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਾਰੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 10 ਅਗਸਤ 1943 ਨੂੰ ਮਿਲੇਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਡਰਦਿਆਂ, ਕਿਤੇ ਮਿਲੇਨਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੋਵੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਕ ਨੇ ਕਢਾਈ ਮ੍ਹੀਨ ਉਪਰ ਨਿੱਕੇ ਰੁਮਾਲ ਤੇ ਮਿਲੇਨਾ ਦਾ ਕੈਦੀ ਨੰਬਰ ਉਕਰਿਆ, ਇਕ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਉਪਰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਟਾਕੀ ਕੱਟ ਕੇ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਦਿਲ ਬਣਾਇਆ, ਉਪਰ ਲਿਖਿਆਫ਼ ਮਿਲੇਨਾ। ਗੱਲ ਕੀ ਮੇਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਨਰਤਕੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਚਿਤਰਕਾਰ, ਸਹਿਤਕਾਰ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕੈਦਣਾਂ ਸਨ। ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਬੁਰੂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੇਕ ਚਿਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਮਿਲੇਨਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋ ਪਈ__ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਸਰਪ੍ਰਾਈਂ? ਫਿਰ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਮੈ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਨੀ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ__ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਹੋਣ ਜੇ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਬਸ ਇਕ ਸਹੀ ਦੋਸਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਮੋਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ੍ਰਰਮ ਨਾ ਆਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਦਿਆਲੂ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਚਾਤਾਪ ਕਰ ਸਕੋ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਕੌਣ ਹੈ ਹੋਰ? ਤੁਸੀ ਉਸੇ ਤੋ ਕਿਸੇ ਰਿਆਇਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਕੀਆਂ ਤੋ ਕੌਣ ਰਿਆਇਤ ਮੰਗਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਕਰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਲ 1944 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਕਹਿਰਵਾਨ ਸਨ। ਹਿਟਲਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਹਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਧਰ ਕੈਦੀ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਬਚਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਮੌਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕੈਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਢੋਦੇ।ਬਹੁਤੇ ਤਾਬੂਤ ਕੀ ਕਰਨੇ? ਇਕ ਇਕ ਕੱਫਨ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਪਿੰਜਰ ਵੜ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਾਂ ਪੈਦੀ। ਟੋਆ ਪੁਟਿਆ, ਮੁਰਦੇ ਸੁੱਟੇ ਤੇ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਮਿਟੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕੈਦੀ ਕਰਦੇ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਵੇਡਲੈਡ ਆਪਣੀ ਘੋੜਾ ਗੱਡੀ ਉਪਰ ਲ੍ਹਾਂ ਢੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੰਮ ਵਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਟਰੱਕ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮਿਲੇਨਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਘਸਰਦੀ ਘਸਰਦੀ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਪਾਹਜ ਸਮਝ ਕੇ ਟੀਕਾ ਨਾ ਲਾ ਦੇਣ। ਉਜ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਜੀਵਨ ਰੌ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਦੀ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ__ ਮੈ ਜਿਉਦੀ ਪਰਾਗ ਨਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੁਣ। ਜੇ ਕਿੱਤੇ ਵੇਡਲੈਡ ਆਖਾ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਮੇਰੀ ਲ੍ਹ ਪਰਾਗ ਪੁਚਾ ਦੇਵੇ? ਉਹਦੀ ਜਾਕਟ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਐ, ਕਿੰਨਾ ਭਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਉਹ।

ਪਹਿਲੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਬਦਲੀ ਪਿਛੋ ਅੰਗਰੇਂ ਡਾਕਟਰ ਟ੍ਰਾਇਟ ਆਇਆ। ਉਹ ਭਲਾ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਡਾਕਟਰ ਨੇ, ਮੁਕੰਮਲ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਗੁਰਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲਸਰ ਨੇ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੱਢਣਾ ਂਰੂਰੀ ਸੀ। ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਖ਼ੂਨ ਕਿਥੇ ਸੀ? ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਨਵਰੀ 1944 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਖ਼ੂਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋ ਬਾਦ ਖ਼ੂ੍ਰੀ ਖ਼ੂ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਲਾਲ ਹੱਥ ਕੈਦਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ। ਆਪ੍ਰੇਂਨ ੍ਰੂਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਬੇਹੋ੍ਰੀ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਕਾਰੋ ਜਾਗ ਪਈ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਕੱਢੀ ਕਿਡਨੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀ, ਫਿਰ ਬੇਹੋ੍ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਹੋ੍ਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕਰਕੇ, ਚੈੱਕ ਭਾ੍ਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ੍ਰਬਦ ਕਹੇ— ੍ਰੁਕਰ ਹੈ ਤੇਰਾ ਪਰਮੇ੍ਰਰ ਪਿਤਾ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਪਿਤਾ।

ਉਹ ਰਾਜੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸਦੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਛੇ ਔਰਤਾਂ ਮੌਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰੀਆਂ ਘੁਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁੜੀ ਦੇਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆ ਗਈ, ਜੀਵਨ ਫਿਰ ਧੜਕਣ ਲੱਗਾ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪਾਰਸਲ ਭੇਜਿਆ, ਸਭ ਕੁਝ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਨਹੂਸ ਕਮਰਾ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਖਾਣਾ ਕਦੀ ਨਹੀ ਪਚਿਆ, ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ— ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋ ਆਈਆਂ ਖਾਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਉਹ ਦੇਖਣੋ ਹਟੀ ਹੀ ਨਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ੍ਰੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਇਆ। ਸਾਰੀਆ ਕੈਦਣਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਮਿਲੇਨਾ ਮੰਜੀ ਤੋ ਉਠ ਕੇ ਦਰਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੀਖਾਂ ਵਿਚੋ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਆਂਾਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਠਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਣ ਲਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਵਿਅਰਥ। ਫਿਰ ਉਹ ਰੋ੍ਰਨਦਾਨ ਵਿਚੋ ਦੀ ਆਕਾ੍ਰ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਬੱਦਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ ਜੋ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਭਾਰ ਢੋਦੀਆਂ ਕੈਦਣਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਛੇੜ ਲਿਆ:

ਖਿੜ ਗਏ ਨੇ ਦੇ੍ਰ ਦੇ ਗੁਲਾਬ।
ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਨਾਬ, ਉਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜਨਾਬ।
ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਖੁ੍ਰਬੂ ਭਿੰਨੇ ਖਿੜ ਗਏ ਗੁਲਾਬ
ਜਾਨੂੰ ਖਿੜ ਗਏ ਗੁਲਾਬ।

ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਢਕ ਲਿਆ ਤੇ ਖ਼ੂਬ ਰੋਈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਭ ਉਮੀਦਾਂ ਖਤਮ। ਕੈਦਣਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸੂਰਜ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ਰਾਤ ਪਈ ਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ। ਜਿੰਨੀ ਵਧੀਕ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜਦੀ, ਮਿਲੇਨਾ ਉਨੇ ਹੀ ਵ੍ਵਿਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਮੈ ਠੀਕ ਹੋ ਰਹੀ ਆਂ। ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇਖੋ, ਇਹ ਮਰਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੇ ਪੈਰ ਨੇ? ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਮਿਟ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਮਿਟਿਆ ਈ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਬਾਦ ਤਿੰਨ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਦ੍ਿਾਂ ਵਾਲੇ ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਭੇਜੇ, ਇਹ ਮੋਂਰਟ ਦੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਸਨ, ਮਿਲੇਨਾ ਕੈਦਣਾਂ ਨੂੰ ਦਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀਫ਼ ਦੇਖੋ, ਇਹ ਪੁਲ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਫਰੇਡੀ ਮੇਅਰ ਨਾਲ ਮੈ ਇਹ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਅਹਿ ਸੰਤ ਜਾੱਨ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਿਛੇ ਤੰਗ ਗਲੀ ਪਰਾਗ ਦੇ ਬਾਂਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਟਿੰਗ ਦੇਖੋ— ਚਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹਨ, ਦਰਵਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਸੀ ਮਹੱਲ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਦੀਆਂ ਸਨ।

ਫਿਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਸੰਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਬਾਗ ਵਿਚ ਪਿਉ ਧੀ ਵਲੋ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੈਰ, ਜੰਗਲ ਦੀ ਸੈਰ, ਗੱਲਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਕਿਹਾ— ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ, ਪਾਪਾ ਹੋਰ ਕਿਉ ਨਹੀ ਲਿਖਦੇ?

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਪਿਤਾ ਦਾ ਫਿਰ ਖਤ ਆਇਆ।ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਮੁਬਾਰਕ ਧੀਏ। ਮੇਰੀ ਦੋਹਤੀ ਨੇ ਬਾਹਰਵੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਿਕਲੀ ਐ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਝੂਠ ਲਿਖਿਆ, ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਝੂਠ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਅਗੋ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀ ਪੜ੍ਹੀ।

15 ਮਈ 1944 ਨੂੰ ਵਾਨ ੇਵਿਟ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਪਾਰਸਲ ਆਇਆ। ਮਿਲੇਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣਨੋ ਤੇ ਦਿੱਸਣੋ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁੱਛਦੀ, ਕਿਸਦਾ ਪਾਰਸਲ? ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ— ੇਵਿਟ ਦਾ। ਉਹ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕੋਈ ਇਹੋ ਨਾਮ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ੍ਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਖ਼ੂ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ— ੍ਕਰ ਰੱਬ ਸੱਚੇ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਦਾ ਹੈ। ਮੈ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਉਸਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਿਲੇਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ੇਵਿਟ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਿਲੇਨਾ ਕਿਸ ਤਸੀਹਾ ਕੇਦਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਿਲੇਨਾ ਤੋ ਬਾਦ ਉਹ ਵੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਾਮਾਨਤ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਲੇਨਾ ਦੀ ਾਮਾਨਤ

ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਏ, ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ, ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਬਾਂਡ। ਵਕੀਲ ਦੇ ਘਰ ਬੰਬ ਡਿਗਿਆ, ਸਭ ਖਤਮ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਿਊਟੀ ਦੀ ਮੁੱਕਤ ਤੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਕੈਦਣ ਦੌੜੀ ਗਈ— ਮਿਲੇਨਾ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ ਗ੍ਰੇਟ, ਮਿਲੇਨਾ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ ਗ੍ਰੇਟ। ਮਿਲੇਨਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ, ਅਨੰਦਿਤ, ਚਮਕਦਾ, ਚਮਕਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਵੱਲ ਦੇਖਕੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ। ਆਲੇ—ਦੁਆਲੇ ਚੌਂਕ ਕੈਦਣਾਂ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਖਲੋਤੀਆਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਦ 17 ਮਈ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੇਸੈਸਕੀ ਨੂੰ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਦਿੱਤੀ— ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਪਰਾਗ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ, ਵੱਡੇ ਜੇਲ੍ਹ—ਦਰਵੌਂ ਤੱਕ ਲਾਸ਼ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਗਈ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ਹਲਕੀ ਬੂੰਦਾ ਬਾਂਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਣੀਆਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੌਤ ਤੋ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਯਾਦ ਐ ਨਾ ਤੈਨੂੰ? ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣੀ ਯਾਦ ਹੈ ਨਾ? ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀ ਭੁੱਲੇਗੀ। ਤੇਰੇ ਰਾਹੀ ਮੈ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਤੇਰੇ ਰਾਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਮਿਲੇਨਾ ਕੁੜੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਜੱਜ। ਉਸਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਿੱਤੀ।